

RESUMO

Dedicada a Mercurio e unida ao mundo dos camiños e das transaccións comerciais, polos diferentes arqueólogos que investigaron a peza, a Ara votiva de “Adai” -O Corgo, Lugo- é unha testemuña do pasado multiseccular desta terra e da súa esfera espiritual. Na presente investigación, preséntase un novo punto de vista, unha análise da peza no seu contorno, que abre unha nova vía de interpretación a partir do rexistro cristianizado da zona.

PALABRAS CLAVE: Museo Diocesano Catedralicio de Lugo, cosmovisión cultural, *Gallaecia*, Ara votiva, Mercurio, epigrafía, Itinerario Antonino, *interpretatio*-asimilación, culto á auga, “fonte das Virtudes”.

LIMIAR

Neste mes de abril, fixo noventa anos que a Ara votiva de “Adai” -O Corgo, Lugo- entrou a formar parte do daquela Museo Diocesano -agora tamén Catedralicio, e en adiante Mdc- de Lugo, nun momento no que ventaban uns aires novos nos que a conciencia popular comezaba preocuparse pola súa propia historia e polo seu pasado multiseccular; no que os achados da *Gallaecia* eran “casuais” e onde Alfredo Lorenzo López, Luís López Martí e Amador Montenegro comezaban artellar o que agora son os dous museos principais da cidade, o Mdc e o Museo Provincial.

Foi no primeiro deles, o primeiro museo diocesano da Galiza e a primeira entidade museística de Lugo, no que, en abril de 1924, a Ara votiva de “Adai” pasa a formar parte da súa colección permanente. Desde aquela a promesa de *Maxumus* fillo de *Secundus*, comparte a súa historia e esta cremos que está indisolubelmente unida á auga e á cosmovisión cultural manifestada na Galiza desde os albores dos tempos.

DO PRETEXTO AO CONTEXTO

No mundo romano, a única obriga que tiña unha comunidade étnica ou política era a de render culto aos deuses protectores instalados nelas, ao longo da súa historia, polos seus antepasados, que, coma indica Le Roux, constituía o *mos maiorum*¹ ou o costume dos devanceiros². En realidade, e

CASAL CHICO, Carolina

Investigadora e Museóloga.

Conservadora Museo Diocesano

Catedralicio de Lugo ccasalchico@gmail.com

Á xente de Sarria. A aquelas e aqueles que se puxeron en pé para protexer a súa propia historia, vencellada desde os albores dos tempos á auga e ao río.

“Contra il non poideron en Galiza nin concilios nin homilías, nin disposicións penitenciais nin excomuniós, chantando –ó cabo- cruces por riba para cristianizar un culto que chegou deica hoxe vencellado á relixión triunfadora”

Taboada Chivite

aínda que reviste unha complexidade e unha variedade case multiforme, é un tipo de relixiosidade práctica, produto dunhas crenzas culturais -obviaremos seguindo a Le Roux o termo “relixión”- que acompañaba a vida privada e tamén pública do pobo e nas que se lle solicitaba á divindade unha serie de favores especiais, ben a nivel persoal, ben orientado á comunidade³. A súa incursión na cosmovisión espiritual dos pobos que poboaban a terra que denominaron *Callecia*, considerando *a priori* que o proceso evolutivo neste campo -como noutros- foi algo complexo e diverso segundo os contextos e as persoas⁴, non supuxo o cisma que a historiografía, até as últimas décadas do século XX, nos fixo crer⁵; pola contra, os antepasados das comunidades do noroeste fanse cada vez máis visíbeis, ampliando o *mos maiorum* e ficando para as futuras xeracións inscritos -entre outros- nas aras votivas.

Deste xeito, deuses antigos e recen chegados van coexistir, como coexistiron as súas dimensións culturais e van empregar os mesmos procedementos, os mesmos soportes e o mesmo

¹LE ROUX 2009: 266

²E este podería cambiar co tempo dependendo da elección dos ditos deuses e deusas BEARD, NORTH E PRICE, S. 2006 : 208-222. VEYNE 2005 : 424-433.

³HERNÁNDEZ 2004: 153

⁴LE ROUX 2009 : 280

⁵DELGADO E GRANDE 2009 : 61-92

Ara votiva de "Adai". O Corgo, Lugo
© Mdc

idioma⁶. A información que temos sobre este mundo cultural e divino, chega até nós a través da documentación epigráfica dun certo número de inscricións incisas en soporte de pedra que son as testemuñas directas, e case únicas, das relacións entre as e os veciños da *Gallaecia* e as súas divindades. Seguindo a Sartori, preséntase ante nós un panorama multiforme, variado e diversificado en proceso de comunicación, cunha mensaxe singular dentro do que poderíamos denominar a "civilización das inscricións"⁷.

AARA DE "ADAI" E O VOTO DE MAXUMUS

Na cosmovisión mística romana os deuses só respondían cando se invocaba o seu nome, entón,

invocar a un deus ou a unha deusa polo seu nome foi a característica común da oración e da maxia. É así que, os romanos tiñan un xeito sinxelo de achegarse á divindade ao declarar que si un deus - ou unha deusa- accedía á súas peticións, eles pola súa parte farían unha ofrenda a cambio⁸. Destinadas a estas ofrendas, as aras son construcións de pequeno tamaño que funcionaban coma altar, é dicir, monumentos relixiosos elevados, levantados ben dentro dun terreo consagrado e cercado -ás veces- ao carón dos templos ou santuarios ou ben ante as portas das casas, nas rúas, daquela, aras privadas consagradas ás divindades⁹.

Seguindo unha tipoloxía "oficial" e realizada en granito, material -aínda que degradábel- eminentemente empregado na epigrafía romana do noroeste¹⁰, a ara votiva de "Adai" preséntase coma un magnífico exemplo da relación íntima ou mística entre o individuo e a divindade.

Trátase dun paralelepípedo de moi boa factura, co reverso tamén traballado.

Presenta unha estrutura arquitectónica composta dunha base, a xeito de toro, repicada no anverso, na que se retranquea o corpo central no que se atopa o rexistro epigráfico -dividido en cinco liñas-; enmarcado pola banda superior, por unha cornixa moldurada, sobre a que se achan os dous rolos ou *pulvini* laterais, moi realzados que flanquean o *focus* -que se levanta coma un pequeno frontón- profundo e ben elaborado na súa parte frontal. É no *focus* onde se realizaban as ofrendas.

Como vemos, a súa tipoloxía encádrase formalmente no grupo do Noroeste, que no seu día definiu Gamer¹¹, e onde os monumentos rematados só con *pulvini* constitúen unha das formas de coroamento mellor representadas e con especial incidencia na provincia de Lugo¹².

Gravada en letras capitais cadradas, no corpo central presenta a seguinte inscrición:

⁶Aínda que non podemos deternos neste tema, para o que remitimos á bibliografía base, convén indicar que a permanencia dos elementos indíxenas entre os cultos á divindade pon de relevo a dinámica cultural posta en marcha para a estabilización política da área durante a época do Imperio; e de igual xeito subliña a base da súa subsistencia, a asimilación das formas e regras romanas. LE ROUX 2009 : 179.
⁷L SARTORI 1983 : 423 e ss

⁸HERNÁNDEZ 2004 : 154

⁹Ibidem

¹⁰LE ROUX 2009 : 271

¹¹L GAMER 1989 : 110-112

¹²GAMER 1989 : 110

MAXV / MVS S / ECVND / I [F(ilius)] VOT(um)
S(olvit) / MER(curio) ME(rito)¹³

*Maxumus, fillo de Secundus, cumpriu a promesa a Mercurio de bo grao*¹⁴

Ara votiva de "Adai". O Corgo, Lugo
© Mdc

A pesar da súa concisión e da súa mensaxe pouco informativa, só alude ao nome do que dedica-*Maxumus*- e ao nome do deus invocado -*Mercurio*- coma a maioría deste tipo, a fórmula simple VOT(um) S(olvit) -promesa que o individuo satisfai- preséntanos o resultado da descoñecida solicitude de *Maxumus*, sendo a ara votiva de "Adai" o "prezo xusto" -Mé(rito)- que se debía pagar¹⁵.

Detalle *pulvini* e *focus*. Reverso.
Ara votiva de "Adai"
© Mdc

O certo é, coma o é agora, que as e os individuos recorren á divindade en momentos de aflicción, facéndolle unha promesa que se cumpre, voluntariamente, antes ou despois -coma é o noso caso- da graza concedida. Establécese, así, un contrato entre o crente e a divindade, que tras cumprir os seus termos se desfecía, rachando co vínculo [*votvm solvit*]¹⁶. De feito, pola contra de *Maxumus*, quen con gusto cumpriu a súa promesa, aquelas e aqueles que se atoparan pouco satisfeitos coas esperanzas depositadas nunha determinada deidade, poderían decidir non se dirixir nunca máis á ela. E do mesmo xeito que chamar polo seu nome aos mortos era requisito indispensable para que estes seguisen presentes entre os vivos, deixar de pronunciar o nome dunha divindade implicaba poñer fin á súa existencia¹⁷.

Non sabemos máis sobre *Maxumus*, ademais da súa filiación, que o indicado por Rodríguez e Acuña¹⁸: o carácter peregrino do individuo¹⁹; termo que designaba, segundo o Dereito Romano, os habitantes de países que celebraran tratados de amizade con Roma ou ben que se sometieran á dominación romana, reducíndose ao estado de provincia. De feito, *Maxumus*²⁰ é un dos

¹³ RODRÍGUEZ EACUÑA 1999 : 330

¹⁴ GÓMEZ 2005 : 166

¹⁵ LE ROUX 2009 : 272

¹⁶ Sobre o *votum*, entre outros, véxase VAN ANDRINGA, W. 2002 : 118-120

¹⁷ LE ROUX 2009 : 271-272

¹⁸ RODRÍGUEZ EACUÑA 1999 : 328

¹⁹ Lembrar que existe outra versión da procedencia. Segundo IRPL os *congnomen* indican a procedencia estranxeira do individuo.

²⁰ Lembramos que existe un tratamento fonético que se dá na oscilación en i/u, en contacto con labiais, sobre todo na terminación -umus/-imus. De feito, no noso caso, o etimolóxico sería *Maxumus* e o fonético *Maximus*, opción esta que rematou por triunfar na tendencia fonética, ficando *Maxumus* cun certo sabor arcaico; coma indica SÁNCHEZ 1988 : 377.

Detalle inscripción.
Ara votiva de "Adai"
© Mdc

cognomen-entre outros- adoptados por indíxenas e libertos da *Narborensis* e da *Hispania*²¹ romana, sendo a súa presenza, na *Gallaecia*, similar á doutras zonas desta área imperial.²²

Sería *Maxumus* un indíxena do Corgo? Ou, pola contra, un peregrino doutro convento? En realidade, e aínda que saibamos o seu nome, *Maxumus* segue a formar parte dunha poboación anónima²³, un home concreto que viviu nun tempo e nun espazo determinado e que ademais, decide, en liberdade, realizar un voto privado descubrindo publicamente as súas crenzas e deixando en pedra inscrito as súas afinidades coa divindade.

A PROMESA A MERCURIO

Fillo do supremo Xúpiter e da ninfa Maia, relacionada coa fertilidade agrícola, o polifacético Mercurio, deus dos ladróns, relacionado coa elocuencia, o inxenio, a astronomía, a choiva e o vento²⁴, inventor do sacrificio en honor dos doce deuses, da técnica do lume²⁵ e favorecedor de pactos, heraldos e intérpretes, posuíndo -asemade- connotacións de psicopompo como guiador das almas ao Hades²⁶, ben recoñecido pola mitoloxía clásica coma un dos deuses máis importantes do panteón grecorromano. De feito, é por todas as súas características polo que Xúpiter -o seu pai- o tivo coma o seu ministro e o seu intérprete²⁷ e, segundo Homero, tiña tamén o título de mensaxeiro do Olimpo²⁸.

Descendente latino do Hermes grego²⁹, aínda que Combet-Fanoux apunta a existencia de *Turms* -unha divindade con semellantes atribucións- entre os faliscos, oscos e etruscos, sobre todo na súa función de protector dos comerciantes dada a súa relación coas verbas latinas *merx* -mercancía- e *mercari* -comerciar-³⁰; o seu culto, xa fora a través da influencia etrusca do século VI a.n.e. ou pola relación directa das colonias helenísticas de Campania ou da Magna Grecia, vaise afianzando desigualmente na sociedade romana até Augusto, momento en que a súa expansión é promocionada desde o Estado. De feito, é con Augusto, aínda que fora con Octaviano cando Mercurio salta a un primeiro plano e mesmo era erixido como símbolo do benestar do novo réxime³¹, cando alcanza o seu apoxeo³² dentro dun programa propagandístico ultranacional, que facía fronte ao orientalismo de Marco Antonio³³. Deste xeito, Augusto repite o que César fixera con Venus, adscribir á súa persoa, e con ela á súa dinastía, a Mercurio, nun intento de encomiar a súa imaxe asimilándoa as deidades romanas. Así, en certo sentido, o culto a Mercurio -aínda que coma deus xa o cita Tito Livio, no 495 a.n.e., e aparece recollido nos diferentes lectisternios de deuses, desde o 399 a.n.e.-, ten certa relación co culto imperial, xa que ambos comezan a difundirse na mesma época.

²¹ABASCAL 1996 : 29-30 e 372-373
²²RODRÍGUEZ E ACUÑA 1999: 328
²³HERNÁNDEZ 2004 : 153-154

²⁴GUERBER 1994 : 111

²⁵GARCÍA 2001 : 123

²⁶ALBIZU 1981 : 129

²⁷MOYA 2009 : 106

²⁸HUMBERT 1984 : 66

²⁹ROSE 1973 : 149

³⁰COMBET-FANOUX 1980: 171 ESS

³¹JIMÉNEZ 1999 : 201

³²COMBET-FARNOUX 1980 : 435; BAYET 1984 : 185

³³BAYET 1984 : 185

É neste momento -século I d.n.e.- cando se popularizan na *Hispania*, ao igual que no mundo grecorromano, as imitacións dun patrón iconográfico helenístico: unha figura totalmente humana, un *ephebos* gracioso, cortés e feminino que vai reflectir, simbolicamente, nos seus atributos as súas principais calidades: o *caduceo*, atributo de Apolo, reconcilia as disputas e é síntoma de prosperidade nos intercambios³⁴; o *petasos*, ou chapeu de ala ancha, identifica co pobo máis sinxelo e cos viaxeiros; o *marsupio* -saca con moedas- alude á súa relación coas transaccións; e as *talaria* -sandalias aladas- facían máis rápidos os seus desprazamentos³⁵. E aínda que existen representacións sedentes, cando é plasmado en pé está acompañado, con

Mercurio de Lugo
© Museo Castelo de San Antón

Mercurio de Taboexa
© Museo de Pontevedra

frecuencia, por algún dos animais que se lle adscriben: un año -deus pastoral-, unha tartaruga -inventor da lira, atributo tamén de Apolo-, un galo -a vixilancia- ou -entre outros- un escorpión e un lagarto, como afirma Acuña³⁶; en todo caso, e segundo recolle Moya Maleno³⁷, debemos lembrar que a iconografía mitolóxica depende de factores tan dispares como a pericia do taller, o custo da peza, a faceta para destacar do deus e os modelos que toma; variábeis que se poden constatar nalgúns bronzes da *Gallaecia*³⁸.

³⁴Ibidem

³⁵DÍEZ PLATAS 2002: 217

³⁶ACUÑA 1977: 203

³⁷MOYA MALENO 2009: 107

³⁸ACUÑA 1977: 203

É así o culto a Mercurio se expandiu por todo o Imperio cun carácter puramente romano -dentro da cosmovisión mística de divinizar os actos da vida cotiá- coma protector das actividades de intercambio e comercio, velador dos camiños e tamén dos viaxeiros³⁹; estando presente xa fora nun ambiente urbano, coma protector da asociación de pescadores e peixeiros de *Carthago Nova*⁴⁰ ou en ambientes supostamente máis rurais e populares, como amosan -entre outras- algunhas aras da Galiza⁴¹.

Mercurio de san Salvador de Sieiro
© Museo Arqueolóxico de Ourense

O certo é que se descoñece o porqué do éxito do culto aos Lar, ás Ninfas e a Mercurio na *Gallaecia*; de feito, e aínda que existe unha certa homoxeneidade, ao longo da Península Ibérica, é na *Gallaecia* -e na zona norte da *Lusitania*- onde atopamos unha maior concentración de aras dedicadas a este deus. Así, na *Gallaecia*, onde os cultos indíxenas estaban máis localizados e atomizados, ao contrario que noutras rexións -coma as centrais da *Lusitania* ou no mundo vetón- difundíronse con éxito varias deidades romanas, que encabeza Xúpiter. E coma indica Olivares, agás este último, as enunciadas son de carácter privado e alleas á relixión pública, revelando uns procesos de asimilación selectiva por parte das comunidades indíxenas⁴².

E aínda que isto non é unha ciencia exacta, xa que nestes últimos anos -ou meses- ben puido

³⁹RODRÍGUEZ EACUÑA 1999: 32540

⁴⁰MANGAS 1987: 423

⁴¹ACUÑA 1977: 211

⁴²OLIVARES 2006: 148

aparecer unha nova ara con inscrición votiva, aínda sen publicar, cruzando os datos achegados por Rodríguez e Acuña (1999), Baratta (2001) e Moya Maleno (2009); o total das inscricións dedicadas a Mercurio, na Gallaecia, elévanse a 13, incluíndo a reinterpretada por Rodríguez Colmenero de Noceda -Bembibre, León-⁴³, aínda que a poñemos nun “limbo legal” xa que, como indica Gómez, non sería estritamente preciso presupor unha dedicatoria a Mercurio podendo resolver as abreviaturas da segunda liña como L(aribus) V(ialibus) S(acrum)⁴⁴, que por outra banda, como indicamos, era tamén un culto moi estendido na *Gallaecia*⁴⁵ que xunto a divindades indíxenas -das que descoñecemos a case totalidade dos seus nomes- relacionáronse ou fusionáronse con Mercurio⁴⁶.

En realidade, as inscricións recollidas nos tres *conventus* non ofrecen ningunha particularidade destacábel⁴⁸, agás que, das 53 recollidas en *Hispania* por Baratta, 13 están situadas neste territorio e, todas elas, como xa sinalou Acuña -só ou en compañía de Rodríguez- e outros, xa pertencen a unha área rural ou a unha urbana, están vinculadas coas vías de comunicación.

Deste xeito, e mentres que as de León se vinculan a unha vía que uniría *Asturica* con *Legio VII*, á vía XVIII -que ía de *Bracara* a *Asturica*- correspóndenlle as inscricións de Braga, Villar de los Barrios, Toral de los Vados e a de Noceda; á Vía XIX -que enlaza *Bracara* con *Lucus* e *Asturica* e que coincidía, en parte, ao seu paso pola actual provincia de Pontevedra⁴⁹ coa XX ou *per loca*

Vela aquí o corpus de inscricións dedicadas a Mercurio na Gallaecia:

INSCRICIÓN ⁴⁷	LOCALIZACIÓN
<i>Mercuri[o] / Sacrum / F(abius?) E(---) ex v(oto) p(osuit)</i>	VILLAR DE LOS BARRIOS / Ponferrada, León. Desaparecida.
<i>[Mercurio?] / I(ibentes) · v(otum) s(overunt) · / collegi / ani · con (meatus)? Int(eramini) Fla(vii) ·</i>	NOCEDA DEL BIERZO / Noceda del Bierzo, León. Museo de los Caminos.
<i>Mercuri(o) / I(---) S(---) votum) / s(olvit) I(ibens) m(erito) / b(---) d(---)</i>	TORAL DE LOS VADOS / Toral de los Vados, León. Museo de León?
<i>Mercurio / [sac]rum / [-] Flaccu[S] / Aelianu[s] / proc(urator) Aug[u]sto[r(um)] / v(otum) s(olvit) [I (ibens) m(erito)]</i>	LEGIO VII / León. Reaproveitada na Muralla da cidade. Museo de León.
<i>Deo M(er)cu(ri)o Fu(ri)scu(s) Fusc[i] / [filius] v(otum) me / (rito) I(iens) a(nimo)</i>	CALDAS DE REIS / Caldas de Reis, Pontevedra. Desaparecida.
<i>Mer/curio / ara(m) / Festus / ficit</i>	PANXÓN / Nigrán Pontevedra. Museo Municipal “Quiñones de León” Vigo.
<i>Mer/curio / Seve/rus / pro vo/to</i>	VALGA / Valga, Pontevedra. Capela de san Mamede de Mártires. Reaproveitada forma parte da escada

⁴²OLIVARES 2006:148

⁴³RODRÍGUEZ COLMENERO 2001 : 79

⁴⁴GÓMEZ 2005 : 50 e 166

⁴⁵BLÁZQUEZ 1962a : 107

⁴⁶GUERRA 2006 : 80. MOYA MALENO 2009 : 108

⁴⁷Remitimos o lector ou lectora á consulta da bibliografía recomendada, xa que existen diferentes versións na transcripción das devanditas epígrafas. *IRG II* 1954; VIVES 1971; ACUÑA 1977; IRPL 1979; TRANOY 1981; DIEGO 1986; *CIRG II* 1994; RODRÍGUEZ E ACUÑA 1999; HEP 1999-2000; BARATTA 2001; MOYA MALENO 2009.

⁴⁸ACUÑA 1977:211. MOYA MALENO 2009:107-108. A onomástica dos dedicantes é latina, e con ampla representación na Península Ibérica, e a deidade invocada non presenta epíteto indíxena que puidera aludir a unha posíbel asimilación a unha divindade local.

⁴⁹DE LAPEÑA 1990-91 : 230

Deo / Mer (curio) / Fro(ntinus) / Cap(ito) / ex v(oto) p(osuit)

MARZÁN / O Rosal, Pontevedra.
Ermida de San Vicente de Marzán.
Museo Diocesano de Tui.

Sacrum / Mercurio

SAN MAMEDE DE OLEIROS /
Vilalba, Lugo. Museo Provincial de
Lugo.

*Maxu / mus S / ecund / i [F(ilius)] v(otum) s(olvit) / Mer
(curio) me(rito)*

ADAI / O Corgo, Lugo. Ermida das
Virtudes de Pedrafita. Mdc.

*Mercuri(o) / S(acrum) · a(nte) · D(is) · O(mnibus) / v(otum) ·
a(ram) · p(ecunia) · p(osuit) · V / ictori(nus) · Co (---) s(uo)
f(ecit)*

AGRO DE NOGUEIRA, TOQUES /
Melide A Coruña. Localización
descoñecida.

Mer [c] / uri [o]

CAMPO DE SANTIAGO / Braga.
Localización descoñecida.

*--- / [Iunoni] / Reginae / Miner/vae, Soli, / Lunae, / Di/is Omni
[p]o[t](entibus), / Fortuna[e], MErcur/i[o], Genio lo/vis,
Genio Martis, [A]esculapio, Luci / [S]ommo, [V]eneri, / [C]
upidini, / [C]aelo, [Cas]/torinus, / [Cer]eri, / [G]enio
Victoriae, genio meo, / Diis seg/is perv[.] / AETMOC*

CALDAS DE VIZELA / Braga.
Localización descoñecida.

maritima- correspóndenlle as de Caldas de Reis, Valga e incluso a de Panxón -aínda que relacionada cun asentamento romano tardío na que pasaría unha vía secundaria unida á principal-; así coma a do Rosal próxima á vía XIX ao igual que os casos de Toques, Vilalba e O Corgo, lindeiras coa vía XX e na órbita da capital do convento lucense⁵⁰.

Detalle miliario actual. Ermida das Virtudes. O Corgo, Lugo
© Carolina Casal

Protector dos camiños e dos comerciantes, caracteres que Mercurio adquire desde un principio na Península Ibérica, a súa figura vai estar vinculada ás vías de comunicación dun xeito claro, sendo nestas e nos principais camiños que discorren polo longo da *Hispania* -e na súa área circundante- onde imos atopar a abundante epigrafía referida a Mercurio. É así que, a procedencia dos epígrafes da *Gallaecia* corresponden a asentamentos -rurais na meirande parte, agás os de Braga e León- relacionados coa rede viaria reflectida no Itinerario Antonino⁵¹.

Con todo, no que respecta á ara votiva de “Adai” cremos que non todo é o que aparenta.

Se ben a nosa inscrición non presenta un epíteto indíxena que puidera aludir a unha posíbel *interpretatio*⁵² ou á asimilación a unha divindade local e a súa localización está ao carón da vía XIX/XX e dentro do radio de acción ou *hinterland* de *Lucus Augusti, civita*, que coma todas, aglutinou cidadáns romanos e peregrinos coma o era *Maxumus*; non é menos que o rexistro

⁵⁰RODRÍGUEZ E ACUÑA 1999 : 329

⁵¹GÓMEZ 2005 : 65-156, 176-198

⁵²LE ROUX 2009 : 267

cristianizado da zona nos está a achegar unha valiosa información sobre os fenómenos de cambio, evolución ou *interpretatio*-asimilación-dependencia do culto a Mercurio na *Gallaecia* -e na *Lusitania*-, consubstancial ao contacto cos deuses indíxenas e que vén confirmar un fenómeno similar ao chamado “Mercurio celta” da Galia⁵³.

O CONTEXTO COMA PRETEXTO. DA AQUA DE MERCURIO Á FONTE DAS VIRTUDES

O proceso de extensión do cristianismo, no que non entraremos, levou consigo ocupar o lugar da antiga “relixión” do *Imperium* reciclando os seus ritos para servirle de vehículo á *boa nova*. Mais os cultos ancestrais continuaban, segundo se deduce da misiva que o bispo de Astorga lle fixo chegar a Martiño, o de Dume (c.a. 510-580), na que indica que aínda que a poboación da súa diocese estaba bautizada, seguía a facer ritos nas fontes e cursos de auga, invocando os montes, pasando por determinados ocos das rochas e adiviñando en pedras oscilantes⁵⁴; ritos todos que aínda permanecen presentes nos santuarios da Galiza.

Foi o de Dume quen para estender a orientación pastoral dirixida a conseguir que o sentido cristián penetrara na vida no universo simbólico da poboación rural⁵⁵, como o era este, fai unha serie de recomendacións recollidas no coñecido *Correctione Rusticorum* (574). Recomenda así, que se formule un novo universo simbólico, substituindo as referencias idolátricas ás Ninfas, aos Lar ou a Mercurio -entre outras e outros- por referencias a personaxes cristiáns⁵⁶. Coma indica Cebrián, non é difícil darse conta de que isto último significa crear unha nova relixión⁵⁷, proceso que aconteceu no lugar de Pedrafita do Corgo e onde a ara votiva de “Adai” se presenta coma unha testemuña clave.

I. Sobre a localización

O certo é que non sabemos máis sobre o seu achado que o que recolle o inventario do Mdc, cuxa procedencia debíase á “casualidade” e esta

acontecera nas proximidades da Ermida das Virtudes. Este debeu producirse con anterioridade a abril de 1924, momento en que don Generoso Barreiro -que supomos o párroco respectivo- a deposita na entidade museística. E aínda que levamos até o de agora adscribindo a peza á parroquia de Adai, parroquia á que pertencía -segundo informantes da zona- a persoa que deu

Ermida das Virtudes. O Corgo, Lugo
© Carolina Casal

con ela, a ermida fica dentro do lugar de Pedrafita, topónimo que fai alusión ao lugar de asentamento ou núcleo habitacional.

A etimoloxía de Pedrafita non ofrece dificultade, é *petra ficta* “pedra fincada”; mais a interpretación histórico-arqueolóxica do topónimo non resulta igual de fácil, polo feito de que fincar pedras no chan foi cousa de todos os tempos e obedeceu a múltiples motivos: indicacións sepulcrais, deslinde de herdades e territorios, referencias itinerarias, conmemoración de feitos, representacións idolátricas, etc. De feito, O Corgo vive aos pés dun longo itinerario mortuorio subliñado desde o megalítico polas mámoas, onde as insculturas ou pedras fincadas -ao igual que en toda a Galiza- estarían indisolubelmente ligadas aos camiños dos mortos e representarían ideas abstractas de tipo relixioso ou ideolóxico. Mais este camiño é

⁵³Véxase para este tema BLÁZQUEZ 1962b : 217; BAYET 1984 : 217; OLIVARES 2002 : 203-219; ID. 2003 : 297-313; ID. 2006 : 145-147.

⁵⁴CARRO 2013

⁵⁵Lembramos que no proceso cristianizador, a antiga cosmovisión cultural reprégase cara a medios campesiños que habitaban pequenos núcleos de poboación -*paqui/pagani*-. CEBRIÁN 1989 : 23.

⁵⁶Ibidem 24

⁵⁷Ibidem 23.

ocupado, tamén, polos vivos, cos máis de vinte castros existentes que subliñan a manipulación da paisaxe no concello, desde os albores dos tempos, e onde as pedras fincadas poderían estar a marcar simplemente o linde territorial, cousa que recolle posteriormente a parroquialización cristiá. E entre ambas as culturas, baixo o dominio do Imperio, estas terras pobóanse de pedras fincadas, marcadoras de distancias ou simples valas publicitarias, testemuñas das vías de comunicación coma os miliarios aparecidos nas parroquias de Arxemil, Castrillón e Franqueán; ou antigos mercuriais, colosos pétreos que protexían os cruces de camiños e os camiñantes, que o cristianismo asimilou nos abundantes e coñecidos cruceiros.

II. Sobre a contextualización

Sito na freguesía de san Miguel de Pedrafita - diocese de Lugo- e cuxa festividade ten lugar no mes de maio, o día da Ascensión do Señor, o santuario das Virtudes preséntase coma unha manifestación básica da relixiosidade popular e con ela da súa esfera lendaria.

Xanela sur, fachada. Ermida das Virtudes
© Carolina Casal

Seguindo a Blanco, a lenda sobre este santuario inscríbese no Tipo I, que se refire á súa orixe⁵⁸. Coma indica o autor, as lendas relixiosas de aparicións de imaxes manifestan a relación que se establece entre a comunidade, unha determinada imaxe e o que esta representa e ademais cun lugar que é o punto de encontro entre o microcosmos e o macrocosmos ou entre o humano e o divino. De feito e si as lendas tentan conceder unha concreción ao ser sobrenatural⁵⁹, individualizan e revalorizan os lugares mudando e manipulando a paisaxe e construindo os santuarios que realmente son os que determinan a funcionalidade destes espazos sacros⁶⁰.

En realidade, descoñecemos tanto a orixe da fábrica edilicia, reformouse por completo en 1789, coma a orixe da lenda, sendo esta a máis habitual e relacionando a divindade co ancestral culto á auga na Galiza.

Coméntase, seguindo a Blanco, “que hai moitos anos algúns veciños de Pedrafita encontraron a Virxe na fonte, lavando. Levárona á igrexa da parroquia, mais ela volveu para a fonte e saíu unha e outra vez ata que os veciños da zona decidiron facerlle unha ermida neste lugar”⁶¹. Como queda amosado na lenda, preto do santuario hai unha fonte que compre a función moi semellante á do santuario do Santo Ambreixo -Palas de Rei-⁶². Ambas as lendas tiñan de re-sacralizar uns espazos que xa *per se* o eran desde a antigüidade, desterrando para sempre o posíbel culto pagán dedicado ás augas, manifestado en Ambreixo pola ara votiva e a “promesa” a *Bandua Bolecco* e nas Virtudes pola ara votiva de “Adai” e a súa “promesa” a Mercurio⁶³.

III. Da aqua de Mercurio á fonte das Virtudes

Para os pobos precristiáns, a auga posuía unha potencialidade sagrada extraordinaria, xa que nesta, e baixo a interpretación de Thevenot⁶⁴, se presentaba a forza da terra, en cuxo seo se enriquecía antes de xurdir á superficie coma un agasallo. Así as fontes e mananciais eran o agasallo das e dos deuses e polo tanto sagrados,

⁵⁸ BLANCO 2000 : 38

⁵⁹ VELASCO 1989 : 402

⁶⁰ BLANCO 2000 : 38

⁶¹ Informantes de Pedrafita –O Corgo-

⁶² BLANCO 2000 : 40

⁶³ THEVENOT 1966 : 21 SS

⁶⁴ CARRO 2013

estando poboados por seres ou espíritos sobrenaturais nunha esfera máxica, nunha dimensión paralela e non por iso menos real, recollendo as verbas de Carro⁶⁵.

Consideradas portadoras de vida ou rexeneradoras desta, a auga e as fontes non só

Fonte das Virtudes. O Corgo, Lugo
© Carolina Casal

eran capaces de calmar a sede -na maioría dos casos- senón tamén podían sandar determinadas enfermidades, cumprir os desexos e até predicir o futuro. Polo tanto -e agás no caso da sede- na curación, no cumprimento das arelas e na predición a través da auga interviña o mecanismo detonante da fe, sendo o deus da fonte o que proporcionaba a recompensa. E así que a poboación as tiña en grande consideración por ser un agasallo divino, realizando as súas ofrendas, ben pan e viño ou incluso anacos de roupa ou tecido que colgaban dalgún arbusto próximo⁶⁶; cousa esta última que aínda estamos a ver en diferentes puntos da Galiza e que amosan a vixencia destes costumes ancestrais, presentes hoxe na fonte das Virtudes.

Aferrada ás crenzas dos poderes salutíferos desta fonte e ás súas augas sulfurosas, portadoras de propiedades benéficas que sandan as doenzas dos ollos e as enfermidades da vista -entre outras⁶⁷-, a poboación-seguindo o recollido por

Blanco- lava os seus males cuns panos que logo deixan ao carón da fonte, xa que existe a crenza de que as súas doenzas desaparecen ao ritmo que van podrecendo os devanditos panos colgados⁶⁸.

A realidade actual amosa que o culto ás augas presenta unha continuación que semella inmutábel, preguntándonos a posíbel *interpretatio*-asimilación deste no mundo romano ao presentarse nas proximidades do enclave acuífero a ara votiva coa promesa de *Maxumus*.

Fonte das Virtudes. O Corgo, Lugo
© Carolina Casal

Panos colgados. Fonte das Virtudes. O Corgo, Lugo
© Carolina Casal

⁶⁵Ibidem
⁶⁶Ibidem

⁶⁷BLANCO 1996 : 58

Capacitado para múltiples artes ou talentos, como enumeramos con anterioridade, Mercurio⁶⁹ era tamén para César o inventor de todas as artes⁷⁰, o zapateiro do ceo e -o que é para o noso caso de máxima importancia- un ser luminoso⁷¹, acepcións todas elas que recolle a deidade indíxena *Lugus*⁷². É así que, tanto na *Galia* coma en determinadas áreas da *Hispania* ambos van estar asociados, aparecendo nas representacións coma un deus de tres cabezas -pola asimilación do Hermes grego- acompañado dos atributos propios do deus romano⁷³.

Sobre todos os achados un chama a nosa atención, unha pátera aparecida no santuario de Châteaubleu -Seine-et-Marne, Francia- que contiña a seguinte inscrición: *Deo Mercurio Solitumaro Aug(usto)*; sendo o significado do epíteto *Solitumaro* -segundo Hollard e Pilon- o “dos grandes ollos”, “da gran visión” ou “o que todo o ve”⁷⁴ e esta tiña que ver cos restos aparecidos a escasa distancia desta, unha imaxe cuxa principal característica era a esaxeración dos ollos do deus⁷⁵ e os diferentes exvotos oculares empregados para solicitar ou agradecer unha curación con intervención da divindade⁷⁶. O conxunto de restos englobábase, polo tanto, nun mesmo concepto relixioso: a sobrehumana capacidade ocular do deus e a súa habilidade para sandar as afeccións da vista⁷⁷.

E aínda que a nosa inscrición se presenta sen epíteto indíxena, é canto máis que curiosa a relación de Mercurio coa fonte “milagreira” de Pedrafitas e os beneficios desta coas afeccións da vista que nos fai expor se *Maxumus* foi un devoto sandado polas augas e a ara votiva a promesa realizada á divindade pola súa curación. En todo caso, a relación de Mercurio coas augas salutíferas ou termais, constátase na *Gallaecia* nas diferentes aras votivas aparecidas en centros reputados como Caldas de Reis e Caldas de

Vazina, ambas sen epíteto local e na *Lusitania* en San Pedro do Sul -Viseo- co epíteto *Aguaecos*, “deus das augas [termais]”⁷⁸.

Realmente Mercurio estaba unido á auga a través da súa propia festividade que recolle Ovidio en *Fasti*, nome que designaba os libros nos que o Pontífice Máximo anotaba os feitos do ano⁷⁹. Así o recolle na obra: “Día 15 Mercurio (...) / Neto de Atlante, a quen unha *Pleia* noutros tempos / Pariu de Xúpiter nos montes de Arcadia, estás presente. / (...) / Os Pais edificáronche Templos que miran ao Circo, en / Os *Idus*. Desde entón é este día de festa na túa honra. / Calquera que tenta vender as súas mercancías, ofrecido / O incenso, prégache que lle des ganancias. / Hai a *Aqua* de Mercurio preto da porta Capena: / (...) / Aquí ven o “mercader” levando cinxidas túnicas, e puro / Saca co cántaro sahumado a auga, que ten de levar. / De aquí se humedece o loureiro: co loureiro mollado se rocían / Todas as cousas, que teñen de ter novos donos. / E el mesmo rocía os seus cabelos co loureiro, que pinga: / E remata as prearias coa voz adoitada, (...) / E di: purifica os perxuros do tempo pasado: / Purifica as infieis palabras do día antecedente.”⁸⁰

Ovidio ofrécenos a visión do *dies festum mercatorum* e o ritual a Mercurio na capital do *Imperum*. Alí o “mercader” realiza as súas ablucións e as súas devocións na *Aqua* de Mercurio xunto á Porta Capena. Os ritos celebrábanse, entón, preto dunha fonte, sita preto do santuario no Circo Máximo, nun ritual de purificación coa auga; a auga tiña a facultade de limpar o mercado das faltas e dos enganados, purificando, deste xeito, toda a actividade mercantil.

Dato este que, de novo, nos está a falar da suplantación de deuses, de cultos e de festividade; de feito, e coma indica Ovidio, a festa de Mercurio inscríbese no calendario o día 15 no mes de maio -“Pero ti -Mercurio- lle deches ao mes o nome da túa Nai -Maia-”⁸¹- e a romaría das Virtudes no día da Ascensión do Señor, que hai que calcular dependendo da coincidencia do Domingo de Resurrección a partir do que haberá que contar 40 días para achar a data da

⁶⁹BLANCO 2000 : 38

⁷⁰D'ARBOIS 1996 : 117 e 199-200

⁷¹CAESAR *Bellum Gallicum*, IV, 16: “*Deum maxime Mercurium colunt. Huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inuentorem atrium ferunt, hunc viarum atque iterum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere uim maximam arbitratum*”.

⁷²Particularidade que recolle de Apolo

⁷³OLIVARES 2002 :205

⁷⁴Ibidem

⁷⁵GRICOURT, HOLLARD E PILON 1999 :132-137

⁷⁶Idem 138-140

⁷⁷LIVARES 2002 : 208

⁷⁸GRICOURT, HOLLARD E PILON 1999 :145-146. OLIVARES 2002: 208-209

⁷⁹OLIVARES 2002 : 210

⁸⁰MOYADEL BAÑO 1997 : 245

⁸¹OVIDIO *Fasti T. XII, Liber V*; SUÁREZ 1738 : 86-87

⁸²Ibidem 56-57.

Anotación Alfredo Lorenzo. "Ara votiva de "Adai"
© Mdc

festividade; cousa que varía todos os anos e que, regularmente, vén coincidir a mediados do mes de maio.

Coma suxeriu Gómez, no seu día, descoñecemos si finalmente a fonte das Virtudes compartiu ou simultaneou ambos rituais⁸², o propio das actividades comerciais e o da sandazón, mais, o compoñente salutífero presente nas súas augas e o ritual inmemorial practicado até o día de hoxe nesta fonte sulfurosa, subliñan a *interpretatio* dunha dimensión cultural pretérita que se fusiona ou asimila á *aqua* de Mercurio co Imperio e pasa á nova relixión convertida na fonte das Virtudes, advocación coa que este culto inmemorial ás augas chega aos nosos días.

O ESPAZO CULTURAL. A DICOTOMÍA ENTRE O PRIVADO E O PÚBLICO

A maioría das aras ofrecidas testemuñan unha iniciativa a nivel persoal en función de circunstancias peculiares propias da vida cotiá de cada dedicante, cousa que referencia a ara votiva de "Adai".

Mais, xa sexa privado ou público, o monumento inscrito, remite a un contexto controlado pola comunidade, revelando un comportamento relixioso tomado de Roma e onde sobresa a omnipresencia da relixión e das divindades en

consonancia coa vida política e social das comunidades⁸⁴. É no marco xeral da comunidade cívica onde as e os devotos, calquera que fosen, desenvolvían as súas prácticas relixiosas imitando os actos públicos e integrándoas nas estruturas sociais básicas coma as das familias⁸⁵.

Así, unha vez decidido a facer unha ofrenda ou a cumprir cunha promesa, aínda que fora a título privado, o devoto -ou devota- debía seguir as regras establecidas polos sacerdotes do culto con respecto aos ritos e aos actos, así coma respectar os momentos axeitados, entre eles o día da festividade; polo demais, a persoa ficaba libre de dicir, pensar e ofrecer o que quixera. De feito, cada individuo tivo a posibilidade de venerar ás entidades divinas que elixira sen ningunha obriga, agás a de non perturbar os cultos públicos instituídos pola clase dirixente, porque a relixión constituía un dos elementos máis fortes de pertenza á comunidade étnica⁸⁶.

Coma é o caso da nosa ara, a maioría destes monumentos foron descubertos en condicións pouco favorábeis: por "casualidade", descoñecendo o contexto arqueolóxico en primeira instancia ou reempregadas en cimentos, dosadas en muros e casas particulares e moitas delas en ermidas, capelas, igrexas, e sobre todo en santuarios. A nosa manifesta ter sido reempregada, ao atopar rebaiques na cara frontal, tanto na base -desaparecida neste plano- coma no lateral esquerdo, mais, descoñecendo onde.

Este tipo de altares adoitaban estar rodeados por un pequeno espazo consagrado, o *sacellum*, resgardado por unha reixa ou un pequeno muro. Normalmente o culto levábase a cabo con independencia de toda representación da divindade, ficando a ara adscrita a un templo ou santuario. E aínda que as súas evidencias son escasas⁸⁷ e estes poderían ser moi simples e modestos, constatando o predominio das fundacións individuais de natureza privada, a supervivencia do centro cultural, -reconvertido na Ermida das Virtudes- e do culto -á Virxe e á súa auga- no noso caso, lévanos a formular o culto público ou comunitario.

⁸² GÓMEZ 2012: 77.

⁸³ LE ROUX 2009: 275.

⁸⁴ Ibidem 276.

⁸⁵ Ibidem 279.

⁸⁶ Ibidem 279-280

⁸⁷ Ibidem 271

Coma indica Le Roux, en realidade existe un silencio incómodo ao redor destes santuarios, xa que en principio as aras e as inscricións -como o é a nosa- non mencionan espazos ou edificios relixiosos, nin estatuas de divindades; tampouco referendan a ofrenda dun sacrificio ou dunha *libatio* con auga, leite, viño ou incenso, incluso de froitos e flores e menos empregan os verbos *dare* e *dedicare*. Con todo, o santuario de Panóias -Vila Real, Portugal- fálanos de santuarios rupestres ordenados e arranxados mediante construcións arquitectónicas, hoxe desaparecidas, e onde os vestixios da *area sacra* deixan claro que houbo un templo ou outras superestruturas enriba das rochas e cuxas cavidades e escadas indican un ritual complexo, moi similar a outros exemplos documentados no Imperio romano⁸⁸.

E aínda que se acha nun espazo urbano a “Fonte do Ídolo” en Braga -Portugal-, amósanos un culto ás augas sito nunha fonte que se presenta baixo o aspecto dunha rocha esculpida distribuída entre dous elementos: unha estatua dun deus barbudo con longa vestimenta e, á dereita, un busto dun home novo nun nicho con frontón triangular que

“Fonte do Ídolo”. Braga, Portugal
© Carolina Casal

⁸⁸Ibidem 272

lembra a fachada dun templo; os datos epigráficos aínda que, en mal estado de conservación, semellan indicar que a estrutura actual pertencera a un complexo máis importante⁸⁹, sito preto dunha necrópole. Dato este que relacionaría a fonte de Pedrafitas coa ara votiva a Mercurio e a estela funeraria atopada en “Adai” -Museo Provincial de Lugo-.

En todo caso as dimensións⁹⁰ da nosa ara votiva revelan que esta podería ser portada⁹¹, desprazando a *promesa* a Mercurio, sen ningunha dificultade e podendo facer nunha nova localización as libacións, os sacrificios, as ofrendas ou as cremacións de perfumes, que nas cerimoniais se fixeran sobre ela.

CONCLUSIÓNS

A ara votiva de “Adai” preséntase coma unha testemuña da cosmovisión cultural do Corgo, entre o século I e o IV d.n.e. Reliquia dun pasado multiseccular a *promesa* de *Maxumus* está a subliñar o culto inmemorial á auga e ao seu compoñente salutarífico na fonte de Pedrafitas; sendo Mercurio⁹² un elo máis na *interpretatio*-asimilación da divindade que, como se indicou, chega aos nosos días transformada no culto ás Virtudes e á súa “milagreira” fonte, continuando, así, o *costume dos nosos devanceiros e devanceiras*.

⁸⁹Ibidem

⁹⁰Alto = 34 cm.; Longo = 22 cm.; Groso = 12 cm

⁹¹HERNÁNDEZ 2004 : 156

⁹²Lembramos que Mercurio adáptase ao cristianismo na figura de san Cristovo e este é o santo protector da parroquia de Chamoso, a escasa distancia de Pedrafitas. De feito, cando san Martiño Dumense -De *Correct. Rust.*, 7.17- vese na obriga, no século VI, a condenar os cultos aos deuses das encrucilladas, estanos a indicar o grande arraigo das crenzas indíxenas que permaneceron durante todo o Imperio, sobrevivindo co paso do Mercurio romano ao san Cristovo cristián. Este paso fica probado na vida e milagres de Cristóforo -1.º ½ século III d.n.e.- e nas súas calidades de protector dos viaxeiros na que plenamente se identifica co deus latino. Aquel xigante que axudaba a vadear o río, preto da cidade de Samos, e que un día pasou a Cristo-neno pode vincularse, por unha banda, á faceta de Mercurio psicopompo coma divindade que guiaba as almas até as portas do Hades ou até a beira do Aqueronte e que asistía ao xuízo supremo ante o tribunal de Minos -función ctónica- e, pola outra, á iconografía de Mercurio xunto a Baco neno. GROS 1961 : 65-68. GUERRA 2006: 81 e 85. GARCÍA 2001 : 122. MOYAMALENO 2009 : 108-109.

BIBLIOGRAFÍA

Hispania Epigráfica. Madrid: Ed. Universidad Complutense de Madrid, 1990-2000. (= *HEP*).

ACUÑA CASTROVIEJO, F. "Contribución al estudio de las religiones indígenas en Galicia: el culto a Mercurio". *Boletín Auriense*. Museo Arqueológico Provincial de Ourense. 1977, vol. VII, 199-212.

ABASCAL PALAZÓN, J.M. *Los nombres personales en las inscripciones latinas*. Murcia: Universidad de Murcia, 1994.

ALBERTOS FIRMAT, M.ª L. "Mercurio, ¿divinidad principal de los celtas peninsulares?". *Emerita*. CSIC. 1956, n.º 24, 294-297.

ALBIZU, J.L. *Diccionario de Mitología griega y romana*. Madrid: Rioduero, 1981

ARES VÁZQUEZ, N. "Mercurio y Rea en la epigrafía lucense". *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*. Comisión Provincial de Monumentos. 1966, vol. VIII n.º 63-66, 104-107.

ARIAS VILAS, F. "La religión en la Galicia Romana". *Liceo Franciscano*. Eco Franciscano. 1974, vol. XXVII, 69-77; ID. "Castros lucenses de época romana". *Memorias de Historia Antigua*. Universidad de Oviedo 1987, n.º 8, 7-16; ID. *La romanización de Galicia*. Vigo: ANosa Terra, 1992.

ARIAS VILAS, F.; LE ROUX, P. e TRANOY, A. *Inscriptions romaines de la province de Lugo*. París: Centre Pierre Paris, 1979. (= *IRPL*).

BAÑOS RODRÍGUEZ, G. *Corpus de Inscricións romanas de Galicia II*. Provincia de Pontevedra. Santiago de Compostela: G. Baños Rodríguez, 1994. (*CIRG II*)

BARATTA, G. *Il culto di Mercurio nella Penisola Iberica*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001.

BAYET, J. *La religión romana*. Madrid: Cristiandad, 1984

BEARD, M.; NORTH, J. e PRICE, S. *Religions de Rome*. París: A. et J., 2006

BLANCO PARDO, J.M. "O santuario da Virxe das Virtudes [Pedrafita, O Corgo, Lugo]". *Lucus*. Deputación Provincial de Lugo. 1996, n.º 43, 51-58; ID. "Lendas sobre algúns santuarios da provincia de Lugo". *Croa*. Xunta de Galiza. 2000, n.º 10, 38-43; ID. *Las enfermedades de la vista y de las lombrices en la provincia de Lugo. Ensalmos y rituales etnomédicos*. ?/01-06/2008 <http://www.culturaspopulares.org/textos6/articulos/blanco.pdf> (04/2014); ID. "O complexo artístico e relixioso de San Breixo (Palas de Reis, Lugo)". *Boletín del Museo Provincial de Lugo*. Deputación de Lugo. 2009/2010/2011, vol. XIV, 119-136; ID. "O santuario da Virxe das Virtudes (Pedrafita)". *Corga*. *Centro de Estudos do Corgo*. 2011, n.º 2, 58-65.

BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J.M.ª *Religiones primitivas de Hispania I: Fuentes literarias y epigráficas*. Roma: CSIC, 1962a; ID. "Cabezas célticas inéditas del castro de Yecla, Salamanca". *VII Congreso Arqueológico Nacional*. Universidad de Zaragoza. 1962b, 217-226; ID. *Diccionario de las religiones prerromanas de Hispania*. Madrid: Istmo, 1975.

CARRO CARBAJAL, E.B. *Aguas legendarias* (7). 6/11/2013. http://cvc.cervantes.es/el_rinconete/ant_eriores/noviembre_13/06112013_01.htm (08/04/2014)

CEBRIÁN FRANCO, J.J. *Guía para visitar los Santuarios Marianos de Galicia*. Madrid: Encuentro, 1989.

COMBET-FARNOUX, B. *Mercure Romain*. Roma: École Française de Rome, 1980.

D'ARBOIS DE JUBAINVILLE, H. *El ciclo mitológico irlandés y la mitología céltica*. Barcelona: Edicomunicación, 1996. (1.ª Ed. Madrid: Alia 1984).

DE LA PEÑA SANTOS, A. "Consideraciones sobre las vías romanas de la provincia de Pontevedra". *Castrelos*. Museo Municipal "Quiñones de León". 1990-1991, n.º 3-4, 217-241.

DELGADO BORRAJO, M. e GRANDE RODRÍGUEZ, M. "La *Gallaecia* antigua: diversidad, paisaje rural, estructura social y poblamiento", *Herakleion*. CSIC-Universidad Complutense de Madrid. 2009, n.º 2, 61-92.

DIEGO SANTOS, F. *Inscripciones romanas de la Provincia de León*. León: CSIC, 1986.

DÍEZ PLATAS, F. "Breviario de imágenes paganas: la iconografía de los dioses y el mito en la Galicia romana". *Semata*. Universidade de Santiago de Compostela. 2002, n.º 14, 207-251.

ELIADE, M. *Tratado de la historia de las religiones*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1954. ID. *Tratado de la historia de las religiones. Morfología y dialéctica de lo sagrado*. Madrid: Ediciones Cristiandad, 2009. (1.ª Ed. 1949).

GAMER, G. *Formen römischer Altäre auf der Hispanischen Halbinsel*. Mainz am Rhein: Madrider Beiträge 12, 1989.

GARCÍA GUAL, C. *Introducción a la mitología griega*. Madrid: Alianza, 2001

GÓMEZ VILA, J. *Vías romanas de la actual provincia de Lugo*. Tese doutoral inédita. Santiago de Compostela. Universidade de Santiago, 2005; ID. Epigrafía romana en la provincia de Lugo. 2009, pp...; ID. "As divindades da auga na Provincia de Lugo: A Fonte das Virtudes". *Corga. Centro de Estudos do Corgo*. 2012, n.º 3, 36-45.

GRICOURT, D.; HOLLARD, D. e PILON, F. "Le Mercure Solitumarus de Châteaubateau [Seine-et-marne]: Lugus macrophtalme, visionnaire et guérisseur". *DHA. CNRS*. 1999, vol. XXV n.º 2, 127-180.

GROS Y RAGUER, J. *Vidas de Santos*. Barcelona: Hnos. Gosso, 1961

GUERBER, H.A. *Greece and Rome. Myths and Legens*. Londres: Senate Studio, 1994.

GUERRA GARCÍA, P. "Ideología y comunicación prerromana y romana en el valle del Eresma. A propósito de la localización de un supuesto "Iar" en el Puente de Piedra". *V Encuentro de Jóvenes Investigadores*. Echeverría Rey, Fernando e Montes Miralles, M.ª Yolanda. 2006, 75-85.

HERNÁNDEZ GUERRA, L. "Pequeños altares en el área de la meseta septentrional". *HAnt*. Universidad de Valladolid. 2004, n.º 28, 153-168.

HUMBERT, J. *Mitología Griega y Romana*. Barcelona: Gustavo Gili, 1984

JIMÉNEZ SALVADOR, J.L. "¿Mercurio o Hypnos? Un ejemplo de la ambigüedad iconográfica en la pintura mural romana procedente de Valencia". *Anales de Arqueología Cordobesa*. Universidad de Córdoba. 1999, n.º 10, 201-216.

LE ROUX, P. "Rome et le droit latin". *RHD. Editions Dalloz*. 1998, vol. LXXVI n.º 3, 351-341; ID. "Cultos y religión en el noroeste de la Península Ibérica en al Alto Imperio Romano: Nuevas perspectivas". *Veleia*. Euskal Herriko Unibertsitatea. 2009, n.º 26, 265-285.

MANGAS MANJARRÉS, J. "Hispania Romana". *En Historia de España II*. Madrid: Historia 16, 1980; ID. "Hispania Romana". *En Historia de España I* / dir. Tuñón de Lara, Manuel. Barcelona: Labor, 1987.

MOYA DEL BAÑO, F. "Los "Fastos"". *Historia de la literatura latina* / coord. Codoñer Merino, C. Cátedra. 1997, 245-256.

MOYA MALENO, P. "Mercurio en la epigrafía Hispanorromana: el ara votiva de Laminium [Alhambra, Ciudad Real]". *RECM*. Centro de Estudios del Campo de Montiel. 2009, n.º 1, 101-123.

OLIVARES PEDREÑO, J. *Los dioses de la Hispania celta*. Alicante: Real Academia de la Historia-Universitat d'Alicant, 2002. ID. "Reflexiones sobre las ofrendas votivas a dioses indígenas en Hispania: ámbitos de culto y movimientos de población". *Veleia*. Euskal Herriko Unibertsitatea. 2003, n.º 20, 297-313; ID. "Cultos romanos e indigenismo: elementos para el análisis del proceso de romanización religiosa en la Hispania céltica". *Lucentum*. Universitat d'Alicant. 2006, vol. XXV, 139-157.

OUTEIRO IGLESIAS, M. "Os sartegos do Corgo". *Croa*. Xunta de Galicia. 2009, n.º 19, 44-57; ID. "Estudo das sepulturas antropides altomedievais". *Corga. Centro de Estudos do Corgo*. 2010, n.º 1, 12-25.

RODRÍGUEZ COLMENERO, A. "Los "castella" de Susarros y Gigurros en el Noroeste Hispánico y sus primeras relaciones con Roma a través del bronce de Bembibre y otros documentos de reciente aparición". *El Bronce de Bembibre: un edicto del emperador Augusto del año 15*

a.C./coord. Grau, L. e Hollas, J. Luís. Junta de Castilla y León. 2001, 67-95; ID. "Lucus Augusti y los inicios del urbanismo en el noroeste hispánico". *Actas de los XII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*/coord. Iglesias Gil, J.M. Universidad de Cantabria. 2002, 335-355; ID. *Lucus Augusti: La ciudad romano-germánica del Finisterre Ibérico. Génesis y evolución histórica* (14 a.C.-711 d.C.). Lugo: Concello de Lugo, 2011.

RODRIGUÉZ GARCÍA, P. e ACUÑA CASTOVIEJO, F. "Culto e imagen a Mercurio en Gallaecia". En *Carlos Alberto Ferreira de Almeida in memoriam*/coord. Barroca, M. J. Faculdade de Letras da Universidade do Porto 1999, vol. II, 325-333.

ROSE, Herbert J. *Mitología Griega*. Barcelona: Ed. Labor, 1973

SÁNCHEZ SALOR, E. "El Latín de Extremadura a partir de las inscripciones". *Anuario de Estudios Filológicos*. Universidad de Extremadura. 1988, vol. 11, 371-387.

SARTORI, A. "Epigrafía sacra e appariscenza sociale". *Religio Deorum*. Actas del Coloquio Internacional de Epigrafía. "Culto y Sociedad en Occidente"/coord. Mayer, Marc e Gómez Pallares, Joan. AUSA. 1983, 423-434.

SUÁREZ DE FIGUEROA, D. *P. Ovidio Nason. Fastos Libro IV. V. y VI. Le comenta, e ilustra el doctor don Diego Suárez de Figueroa, Capellán de Honor de su Magestad, su Teniente de Limosnero Mayor, y Calificador del Santo Oficio*. T. XII. Madrid: En la Imprenta de los Herederos de Francisco de el Hierro, 1738.

TABOADA CHIVITE, X. *Etnografía Galega. Cultura espiritual*. Vigo: Galaxia, 1972.

THEVENOT, E. "Les eaux thermales et les soucers guèrisseuses en Gaule". *Archeologia*. Archeologia Ed. 1966, n.º 10, 20-27.

TRANOY, A. *La Galice Romaine*. París: Centre Pierre Paris, 1981

VAN ANDRINGA, W. "Pretrises et cites dans les Trois Gaules et les Germanies au Haut-Empire". *Charlier Cites, municipales, colonies. Les processus de municipalisation en Gaule et en Germanie sous le Haut-Empire romain*. Col. Histoire ancienne et medievale. Dondin-Payre, Monique et Raepsaet, Marie-Therese. 1999, n.º 53, 425-446. ID. *La religion en Gaule romaine. Piete et politique (Ier-IIIe siecle apr. J.C.)*. París: Editions Errance, 2002.

VÁZQUEZ SACO, F. e VÁZQUEZ SEIJAS, M. *Inscripciones romanas de Galicia II*. Provincia de Lugo. Santiago de Compostela, 1954. (= *IRGII*).

VELASCO, H. "Las leyendas de hallazgos y de apariciones de imágenes. un replanteamiento de la religiosidad popular como religiosidad local". *La Religiosidad Popular II. Vida y Muerte: La imaginación religiosa*. en Álvarez Santaló, C.; Buxo, M.ªJ. e Rodríguez Becerra, S. *Anthropos*. 1989, 401-410.

VEYNE, P. *L'Empire greco-romain*, Paris: Seuil "Des Travaux", 2005

VIVES, J. *Inscripciones latinas de la España romana I-II*. Barcelona: CSIC-Universitat de Barcelona, 1971-1972.